

Zaprimljeno: 02. 10. 1995.

Vladimira Žakman-Ban
Fakultet za defektologiju,
Odsjek za poremećaje u ponašanju

Upliv socijalnogospodarskog statusa osuđenika i vrste kaznenog djela u prilagodbi institucionalnomu penološkom tretmanu

Priredila: Ljiljana Mikšaj-Todorović

Fakultet za defektologiju
Odsjek za poremećaje u ponašanju

Vladimira Žakman-Ban je 30. siječnja 1996. godine, na Fakultetu za defektologiju Sveučilišta u Zagrebu, obranila doktorsku disertaciju pod gornjim naslovom pred Povjerenstvom u sastavu: dr. sc. Mladen Singer, redoviti profesor Visoke policijske škole MUP-a Republike Hrvatske (predsjednik Povjerenstva), dr.sc. Davor Krapac, redoviti profesor Pravnog fakulteta u Zagrebu, dr.sc. Milko Mejovšek, redoviti profesor Fakulteta za defektologiju i dr.sc. Ljiljana Mikšaj-Todorović, docent Fakulteta za defektologiju u Zagrebu.

Vladimira Žakman-Ban rođena je 23. veljače 1958. godine u Karlovcu. Diplomirala je 1980. godine na Fakultetu za defektologiju-smjer poremećaja u ponašanju a 1985. godine na Pravnom fakultetu u Zagrebu. Magistrirala je 1986. godine na Fakultetu za defektologiju. Zaposlena je kao viši asistent na Fakultetu za defektologiju, Odsjek za poremećaje u ponašanju. Do sada je objavila 14 znanstvenih i 8 stručnih radova.

Poznato je da pozitivni hrvatski propisi, uz ustrojstvo sustava izvršenja kazni, intenzivno reguliraju i postupak izvršenja kazni oduzimanja slobode. Pri tome je naglasak na etapnom reguliranju koje se kreće od početka izvršenja kazne zatvora, pa sve do uvjetnog otpusta, otpuštanja osuđenika te tzv. poslijepenalnog prihvata i pomoći, odnosno tretmana. Takvom intenzivnom pravnom regulacijom naš zakonodavac pokazuje koliko u svojemu rehabilitacijskom modelu, odnosno orijentaciji, slijedi jedno od temeljnih, iako ne posvema neprijepornih načela suvremene penologije: načelo penitencij-

jarne individualizacije bez koje tzv. sudska individualizacija kazne zapravo nema smisla. No, dok se, gledano kroz zakonske norme, načelo individualizacije čini lako ostvarivim kroz različite pravne institucije (primjerice kategorizacija kaznenih ustanova, raspored upućivanja osuđenih u kaznene ustanove, klasifikacija osuđenika na izdržavanje kazne i slično), u praksi ono nailazi na značajne teškoće i probleme. Državni aparat, koji je s njima suočen, nije uvijek u stanju iznaći odgovarajuće rješenje: s jedne strane, naime, ukoliko se institucionalnomu penološkom tretmanu želi osigurati učinkovitost u primjeni njegovih mjera, uvijek bi se moralo polaziti od osuđenika kao individue (tzv. potpuni rehabilitacijski model); s druge strane, kako je još i danas, premda u okviru legalnih, humanih i profesionalnih standarda 20. stoljeća, primarno zatvaranje većeg broja ljudi na ograničenom prostoru, iz više različitih razloga (primjerice, zatvor kao »totalna institucija«, prizonizacija, odnosno zatvorizacija, zatvorska subkultura, neizdiferencirani penološki tretman s obzirom na biopsihosocijalne značajke osuđenika, nedostatak i/ili nepripravnost rehabilitacijskih programa i slično) rezultira tendencijom njihova izjednačavanja, što je u suprotnosti s proklamiranom individualizacijom. S obzirom na kazano, ali i na činjenicu da je u nas upravo u tijeku zakonodavna i reforma penalnog sustava, odnosno reforma kaznene politike u cjelini, nije upitno ocijeniti temu ove disertacije vrlo aktualnom.

Ovaj se rad, uvjetno, može podijeliti na dva dijela: prvi, raspravu o sustavu kazne zatvora, odno-

sno penalnih ustanova, te značajkama i svim dubiozama institucionalnoga penološkog tretmana poglavito s motrišta prilagodbe osuđenika zatvorskoj sredini, te drugi dio, autoričino istraživanje upliva demografskih i socijalnogospodarskih značajki osuđenika kao i vrste počinjenoga kaznenog djela na tijek institucionalnoga penološkog tretmana u njegovu početku (u tzv. adaptacijskom razdoblju).

U uvodnom je dijelu disertacije izložena problematika kršenja društvenih normi ponašanja, napose kriminaliteta i različiti načini njegova sankcioniranja. Sustavno su izložene značajke različitih razdoblja reakcije na kršenje društvenih normi ponašanja, a s tim u svezi diskutiraju se i pravno-filozofske koncepcije određivanja ciljeva i svrhe kažnjavanja. Poglavito se elaborira kazna zatvora i modeli njena izvršavanja kroz povijest, a naročito danas kada još uvijek ima značajno, a najčešće i predominantno mjesto u zakonodavstvu, odnosno sustavu izvršenja sankcija. Ipak, posebno je mjesto posvećeno modelu zatvorskog sustava temeljenom na tretmanskome pristupu s krajnjim ciljem rehabilitacije i socijalne integracije prijestupnika i njegovu mjestu u aktualnomu kaznenopolitičkom sustavu u nas.

Autorica se, također, određuje prema nekim pojmovima koji se koriste u izučavanju i objašnjavanju fenomena kriminaliteta, kriminalnog ponašanja i napose penološkog tretmana počinitelja kaznenih djela, prije svega, zbog pojmovne neujednačenosti u literaturi.

Značajke, učinci i moguće posljedice institucionalnoga penološkog tretmana raščlanjene su sveobuhvatno uz kritički osvrt spram različitih definicija, strukture i funkcioniranja penalnih institucija. Problem se, prije svega, elaborira kroz krucijalnu penološku dilemu – kaznena ustanova, korist za društvo i/ili prijestupnika (osuđenika). S tim u svezi izlažu se definicije i značajke tzv. totalnih, odnosno njima bliskih institucija, te njihovi učinci na osobnost pojedinca i to kroz pregled znanstveno istraživačkih radova s tog područja. Također se, vrlo opširno i utemeljeno, iznose etičke dileme vezane uz njihovo funkcioniranje. Autorica raščlanjuje značajke institucionalnoga penološkog tretmana, svjesna kontroverza između nadzora, čuvanja i kažnjavanja s jedne strane i orijentacije k rehabilitaciji s druge strane, a što se reflektira kroz različite negativnosti u njegovu tijeku i učincima. S obzirom da je i određenje krajnjega, stvarnog cilja i ishoda ovog tretmana često vrlo zamagljeno i nejasno, držimo naročito vrijednim kritičko polemiziranje sa stajalištima brojnih stranih i domaćih autora. Ovo se odnosi i na različita rješenja i prijedloge glede pravnih propisa na ovom području. U nastavku, dan je naročito sveobuhvatan pregled organizacijskih pitanja iz područja penološke prakse, postu-

paka, metoda i programa koji se primjenjuju tijekom provođenja penološkog tretmana u institucijama zatvorenog tipa i njihovih učinaka, a sve uz potkrijepljenje rezultatima empirijskih istraživanja u nas i u svijetu. U to razmatranje autorica kreće kroz različite teorije, a posebno se pozorno elaborira bihevioristička teorija i njene praktične implikacije što je logično glede aktualnosti na ovom području. Nadalje, u ovom je poglavlju prezentiran sustavni pregled osnovnih čimbenika relativne neučinkovitosti institucionalnoga penološkog tretmana i to temeljen na empirijskim istraživanjima multivarijatnog tipa. Na koncu, autorica se, ipak, opredjeljuje za tretmamsku orijentaciju uz optimalnu individualizaciju, ali i poštovanje ljudskih prava osuđenika. Argumentirano promičući neka zakonodavna i praktična suvremena rješenja, autorica cijeni nužnost ravnotežja naprijed navedenih načela s načelom zakonitosti i uspostavljanja pravednosti kaznenih sankcija.

U skladu s temom disertacije, autorica jedan dio uvodnih izlaganja posvećuje početnoj fazi institucionalnoga penološkog tretmana i problemima prilagođavanja zatvorskoj sredini. Detaljno se iznose značajke ovoga (adaptacijskog) razdoblja izdržavanja kazne i rezultati empirijskih istraživanja koji ukazuju, na određene specifičnosti u ponašanju osuđenika. Istraživanja o zatvorskoj prilagodbi pokazuju da različiti tipovi osuđenika različito reagiraju na zatvorske sredine što, između ostaloga, ukazuje na opravdanost izbora teme ovog rada. Argumentira se nužnost veće diferencijacije penološkog tretmana u početku izdržavanja kazne zatvora prema biopsihosocijalnim značajkama osuđenika. Također u skladu s temom disertacije u ovom je dijelu rada sadržana i elaboracija demografskih i socijalnogospodarskih značajki prijestupnika, poglavito osuđenika i njihova eventualnog utjecaja na institucionalni penološki tretman. Iako je demografski i socijalnogospodarski status kriminalne populacije često u središtu interesa znanstvenika, autorica posebno ističe metodološke poteškoće pri utvrđivanju stvarnog utjecaja socijalnog prostora na različite procese integracije, relativizirajući i mogućnost utvrđivanja strukture ovog prostora i predviđanja njegova utjecaja na ponašanje osuđenih tijekom penološkog tretmana. Opredjeljujući se za operacionalno definiranje pojmova, navodi rezultate empirijskih istraživanja multivarijatnog tipa i pledira za njihovu primjenu, prije svega, u programiranju i praktičnom provođenju penološkog tretmana.

Jednom od idućih podpoglavlja, autorica daje naziv Kriminološko-penološka znakovitost vrste počinjenoga kaznenog djela. S obzirom na činjenicu da se vrsta kaznenog djela prosuđuje kao vrlo bitna kriminološko-penološka varijabla, a što se potkrijepljuje rezultatima znanstvenih istraživanja u

nas i u svijetu, u ovom se dijelu rada iznose značajke ponašanja pojedinih kategorija osuđenih počinitelja kaznenih djela tijekom penološkog tretmana s obzirom na njihovu vrstu. Ovo se posebno čini kroz distinkciju »nasilnih« i »nenasilnih« prijestupnika što opravdavaju dosadašnje znanstvene spoznaje. Osim toga, kategorije osuđenika s obzirom na vrstu počinjenoga kaznenog djela promatraju se i kroz uključivanje u zatvoreničku subkulturu, a prikazuju se i tendencije izvjesnih veza između psihičkog zdravlja i vrsta učinjenih kaznenih djela. Na koncu, ističe se i problem kriterija procjenjivača, odnosno djelatnika kaznenog zavoda, te s tim u svezi argumentirano problematizira klasifikacija u penološkoj praksi.

Posebno podpoglavlje autorica je posvetila problemima u dosadašnjim istraživanjima, gdje daje primjedbe na epistemološkoj razini ističući, između ostaloga, probleme nekritičkog uvođenja nekih prirodno-znanstvenih načela i metodoloških rješenja u područje društvenih znanosti, pa tako i penologiju. Osim toga, razmatra se i činjenica projiciranja svjetonazora samih istraživača, mogućnost znanstvenih manipulacija glede postavljanja normi za »poželjno«, »normalno« i »zdravo«, što je upitno i s etičkog stajališta, poglavito u području kažnjavanja. Primjedbe navedene u ovom poglavlju, iako dane u lapidarnoj formi, osvjedočuju da je autorica svjesna svih ograničenja empirijskih istraživanja u društvenim znanostima, koja se često previđaju te mogu dovesti do apsolutiziranja pojedinih metodoloških pristupa, nekritičkog utvrđivanja kauzaliteta i scijentizacije što, u krajnjoj konzekvenci, negira i sam humanistički pristup u ovim disciplinama.

Osnovni cilj disertacije bio je usmjeren na utvrđivanje relacija između socijalnogospodarskog statusa osuđenika i tijeka institucionalnoga penološkog tretmana u njegovu početku i utvrđivanje relacija između vrste počinjenoga kaznenog djela i prilagodbe, odnosno reakcija osuđenika u adaptacijskom razdoblju. Istaknuto je da se ne radi o pokušaju interpretacije rezultata kao kauzalnih odnosa, već kao određenih tendencija. Cilj je, dakle, pokušaj da se, promatrajući skup varijabli za koje se drži da na donekle zadovoljavajući način definiraju tretirane prostore, ustanovi veća ili manja značajnost pojedinog skupa za prilagodbu institucionalnomu penološkom tretmanu. Temeljna svrha rada jest, uz znanstveni pridonos, i pridonos ustrojavanju suvremenoga, znanstveno utemeljenoga zatvorskog sustava u Republici Hrvatskoj kojemu je imanentna tretmanska orijentacija uz poštivanje ljudskih prava i dostojanstva osobnosti počinitelja kaznenih djela.

Istraživanju se pristupa polazeći od dviju hipoteza:

- postoji statistički značajna povezanost između ponašanja osuđenika u početku institucionalnoga penološkog tretmana i značajki njihova socijalnogospodarskog statusa i
- postoji statistički značajna povezanost između ponašanja osuđenika u početku institucionalnoga penološkog tretmana i vrste počinjenoga kaznenog djela zbog kojega su osuđeni na kaznu zatvora.

Uzorak ispitanika formiran je slučajnim izborom, a sastoji se od 211 muškaraca u dobi od 21 do 60 godina, osuđeni za različita kaznena djela kaznom zatvora duljom od jedne godine koju su izdržavali u kaznenom zavodu zatvorenog tipa.

U radu se raščlanjuju odnosi sljedećih skupova varijabli:

- penološkog statusa ispitanika
- socijalnogospodarskog statusa ispitanika
- počinjenoga kaznenog djela zbog kojega ispitanici izdržavaju kaznu zatvora.

Podaci potrebni za ovo istraživanje prikupljeni su pomoću instrumentarija Podaci o ispitaniku specijalno konstruiranog za mjerenje socioloških i kriminoloških značajki ispitanika i ispunjavanjem Penološke ankete u cijelosti za svakog ispitanika koji je ušao u uzorak. Ovaj je instrumentarij dio instrumentarija konstruiranog za potrebe istraživačkog projekta pod naslovom »Relacije psiholoških, socioloških i kriminoloških karakteristika osuđenih osoba i njihova ponašanja za vrijeme izdržavanja kazne lišenja slobode« realiziranog na Fakultetu za defektologiju Sveučilišta u Zagrebu. Radi se o etapnom mjerenju koje su provodili djelatnici penalne ustanove zatvorenog tipa u Lepoglavi, a dio su ispunjavali sami ispitanici.

U obradi je podataka, uz izračunavanje relativnih frekvencija po kategorijama svih varijabli, primijenjena kanonička analiza kovarijance, poznata i pod nazivom kvazikanoničke korelacijske analize (Momirović, Dobrić i Karaman, 1983).

U interpretaciji rezultata u prostoru socijalnogospodarskog statusa i tijeka penološkog tretmana u njegovu početku može se osloniti na prva dva kvazikanonička faktora kojima je pouzdanost prihvatljiva, što je slučaj i u prostoru adaptacije na institucionalni penološki tretman i vrste počinjenoga kaznenog djela zbog kojega osuđenici izdržavaju kaznu zatvora. Rezultati ukazuju da uspješnijoj prilagodbi institucionalnomu penološkom tretmanu u njegovu početku odgovara povoljniji demografski i socijalnogospodarski status osuđenika (život u vlastitoj obitelji, imanje djece, pretežito življenje u mladosti u cjelovitoj obitelji, viša razina naobrazbe, zadovoljavajuće materijalne prilike, radna aktivnost i slično). Nešto nepovoljnijoj, odnosno djelomičnoj prilagodbi »formalnomu« penološkom tre-

tmanu u njegovu početku odgovaraju sljedeća obilježja socijalnog prostora: relativno povoljne gospodarskokulturološke značajke primarne obitelji uz vezanost uz urbana središta kako obitelji, tako i samih ispitanika, te njihova mlađa dob, neoženjenost i neimanje djece. Čini se da ove i ovakve značajke unekolike otežavaju adaptaciju na institucionalni penološki tretman. Struktura prvoga para kvazikaničkih faktora u prostoru vrste kaznenog djela i tijekom tretmana u početku izdržavanja kazne, čini se, prije svega, ukazuje na oblike zatvorske adaptacije nenasilnih prijestupnika. Uočava se tendencija konformiranja s formalnim zahtjevima u tretmanu, ali i sa zahtjevima osuđeničkog podsustava što rezultira relativno dobrom prilagodbom u početku

izdržavanja kazne. Ustanovljeno je na koncu da počinitelji nasilnih kaznenih djela, poglavito ubojstava i silovanja, ne odgovaraju modelu poželjnog osuđenog u početku izdržavanja kazne.

Svoja zaključna razmatranja autorica usmjerava s jedne strane na dobivene rezultate koje još jednom pregledno prezentira, a s druge strane na određene smjernice za operacionalizaciju rezultata u praksi kroz tretmanske aktivnosti, ali i kroz prijedlog mreže penalnih institucija potrebnih Republici Hrvatskoj s naglaskom na primjerene značajke jedne suvremene penalne institucije zatvorenog tipa koja je njen integralni dio.